

Fizuli Mustafayev
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mustafayev.fizuli8@gmail.com

Kino dilində işlənən sözlərdə samitlərin tələffüzü

Açar sözlər: tələffüz normaları, kino dili, kino ustaları, aktyor sənətkarlığı, kinossenari, rejissorun filmi, düzgün tələffüz, orfoepiya.

Ключевые слова: нормы произношения, язык кино, мастера кино, актерское ремесло, киносценарий, фильм режиссера, правильное произношение, орфоэпия.

Key words: pronunciation norms, language of cinema, master of cinema, actor's craft, screenplay, director's film, correct pronunciation, orthoepy.

“Müasir ədəbi tələffüzümüzün əsasını Azərbaycan ziyalılarının danışıqı təşkil edir. Bu ziyalılar müxtəlif rayonlardan olmalarına baxmayaraq, yazı dilinin təsiri altında ümumiləşmiş ədəbi dildə danışırlar. Ədəbi tələffüz həmin ziyalıların danışıqından qidalanaraq öz qaydalarını süzgəcdən keçirir.” [1, 5]

Ona görə də kinoaktyorların mənalı, təbii, sərbəst nitqi başqa sənət adamlarının nitqindən fərqlənir. Bu baxımdan Həsənağa Turabov, Ədil İskəndərov, Yaşar Nuriyev, Nəsimə Zeynalova, Leyla Bədərbəyli, Səməndər Rzayev və başqa aktyorlarımızın nitqi nümunədir.

Lakin aktyorların nitqində fonetik dialektizmlərə, ayrı-ayrı səslərin bu və ya digər dialekt və şivələrdəki tələffüz variant və variasiyalarına da rast gəlirik. Bunun da bir səbəbi Azərbaycan dilində orfoepiyaya aid hələlik mükəmməl dərslər və dərslər vəsaitinin kifayət qədər olmamasıdır. Kazım Ziyanın “Səhnə dili” (1947), M.Şirəliyevin “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” (1970), Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” (1969) adlı kitablarında və başqa jurnal və qəzet məqalələrində ədəbi tələffüz normalarından bəhs olunmuşdur. Lakin bunlar bəs edən qədər deyildir.

Əvvəllər də kino dili üçün orfoepiya qaydalarının vacibliyi sənətkar və aktyorlarımızı düşündürmüşdü. Mərhum aktyor Kazım Ziya yazırdı: “Dilçiliyimiz imla, istilax, elmi sərfiyyat məsələləri ilə yanaşı olaraq düzgün ədəbi tələffüz qaydalarını müəyyən etməklə də şübhəsiz, məşğul olacaqlar. Bu yolda xeyli zəhmət çəkmək, ətraflı müşahidələr aparıb, bir

sıra məsələləri tədqiq etmək lazım gələcəkdir. Bu məsələlərin elmi əsaslar üzrə həlli, heç şübhə yoxdur ki, şifahi ədəbi dilimizin təkmilləşməsinə böyük yardım göstərir.” [2-8]

Bəzən kinoaktyorlar məşq zamanı mətni oxuyarkən sözləri yazıldığı kimi tələffüz edirlər ki, beləliklə də onların tələffüz orqanları gərginləşərək nitqi ağırlaşdırır.

Aktyorların nitqindən məlum olur ki, bu və ya digər vəziyyətdə bəzi samit səslər tonun və küyün kəmiyyətinə görə fərqlənir. Ona görə də biz Azərbaycan kinosunun tələffüzündə daha çox dəyişikliyə uğrayan samitlər haqqında danışmağı lazım bildik.

B (b) samiti cümlənin tərkibində sonu “b” ilə bitən sözdən sonra “b” ilə başlayan söz gələrsə, əvvəlinci “b” səsi (p) kimi tələffüz olunur.

“Həmişə mənə biyabır eyləyirsən, mənə *gülü(l)lər*. Mən sözümü *deyi(p)b* gedirəm.

... mən ağlamıram, Şamamanın *çantasının(n)an* istəyirəm.

... məktəbdə müəllimlər mənim *sözüm(n)ən* boyun *qaçırdı(l)lar*”

(“Pəncərə” tammetrajlı bədii filmi. Ssenari müəllifi İsi Məlikzadə, 1988. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

“Məktəbdə *təbi(yy)tlə* bağlı dərnəklər fəaliyyət göstərmir. Direktor bu barədə *deyi(p)b*-danışır.”

(Yenə orada)

Göründüyü kimi “b” səsi tam “p” deyil, ortağ məxrəcdə “b2 ilə “p”-nin arasında tələffüz olunur. Beləliklə, “b” səsi cümlənin ortasında “b”, “v” səsləri ilə başlanan sözlərdən əvvəl gəldikdə tələffüz məxrəcindən asılı olaraq “b” və “p” səsləri arasında variasiya yaradır.

Bu hal sözün tərkibindəki samit qoşalığının məxrəcə fərqlənməsindən (toqqa – tokqa, hoqqa – hokqa və s.) danışığın sürəti ilə fərqlənir. Cümlədəki samit qoşalaşmasında səs dəyişiklikləri nitq prosesində tez-tez danışarkən baş verir.

Göründüyü kimi, “b” qoşalaşmasının tələffüz məxrəcinin dəyişməsi “bv” yanaşmasına nisbətən daha güclüdür.

“B” səsi yuxarıdakı misallarda (p – q, b – q) yanaşmasına nisbətən məxrəcə daha asan tələffüz olunduğundan “p” kimi eşidilir.

Cümlənin tərkibində “b” səsi, əsasən qapalı saitlərdən sonra nəfəsli, kar “ph” eşidilir. “B” səsi kipləşən, qoşa dodaq, parıltılı bir səsdür, “p” isə kipləşən, az parıltılı kar səsdür. Onu tələffüz etmək də “b” səsinə asandır. A.Axundov “b” fonemindən və onun variasiyalarından bəhs edərkən deyir: “B foneminin p variantı çoxhəcalı sözlərin sonunda məcburi çalarlıq kimi özünü geniş surətdə göstərir.” [3, 221]

Sürətli nitqdə cümlədəki iki və daha artıq hecalı sözlərin sonunda gələn “b” səsi bir qədər karlaşır və “bh” kimi nəfəsli tələffüz olunur.

“*Dəftər-kita(p)hı* neynirsən, məktəbin *kita(p)hı* çoxdur. Fikirləşirsən ki, bir əlimizdə *kita(p)h*, başqa əlimizdə *qılın(ç) tutmalıyı(x)ğ*? Sən ancaq dərsini oxu, filosoflu(ğ) elə! *Sən(n)ən tufən(k)g* tutub döyüşən olmaz!

... Qələmi *qıyı(x)q* kimi gözümə salırsan.

... Bu gün meşənin ətəyindəki çayda *üzü(p)b* sərinlənersən.”

(“Süd dişinin ağrısı” tammetrajlı bədii filmi. Ssenari müəllifi Ramiz Rövşən, 1987. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

“Mən iki dişimi birdən çıxartdım. Gərək *çalışı(h)b* üçüncünü də çıxartdıraydım.”

(Yenə orada)

“B” sürətli nitqdə məxrəcə dəyişir. Belə ki, “bh” səsini deyərkən hava axınının qarşısı tam kəsilmir və danışmaq orqanları özündən sonrakı səs tələffüz məxrəcinə tez keçir. Sürətli nitqdə bu hadisə yalnız “b” samitində yox, əksər samit və sait səslərdə də baş verir. Cəld danışarkən hava axını ayrı-ayrı səslərin yaranmasına istənilən qədər bölünə bilmir. Məhz buna görə də sürətli nitqdə variasiyalar daha çox yaranıb və səsdüşümü, səsartımı, assimilyasiya, səs fərqlənməsi və s. fonetik hadisələr daha çox baş verir.

Bu cür nitq, yəni cümlədə bu və ya digər səs yerinə görə variasiyalarda tələffüzü daha musiqili, axıcı, yığcam olur, bu isə tamaşaçıları yormur.

Lakin, əksinə, səsi öz məxrəcində tələffüz etməyə çalışmaq danışmada sünilik yaradır, tamaşaçıları yorur.

Bəzən də bu və ya digər kinoaktyorun dilində hər iki variant həm “p”, həm də “b” şəklində tələffüz olunur. Şərqi qrup dialekt nümayəndələrinin nitqində yerinə görə “b” kimi də tələffüz olunur:

“Sənə qalsa kölgəlik üçün bircə ağac ola *qoyu(p)b ge(t)dməzsən*. Yaxşı deyiblər ki, “ağanın malı gedir, muzdurun canı”. Axı lesxozun müdiri sənə tapşırı(p)b ki... Müdirin *dədəsin(d)nən* qalmayıb bu meşə.

... Dədə-babadan qonşuyuq, heç kimə *qalı(p)b* gəlmək fikrim yoxdur. Amma *Nurca(pp)bar qalı(p)b gələcə(k)gmi*, - bilmirəm.

... Bağır dayı, *Nurca(pp)bar dey(i)p-b-güləndir*, Namaz isə çox *qoça(x)qdır*.

... Nə danışırısan, Bağır dayı? Namaz *o(y)ünə qalı(p)b k(i)ı, aşi(ğ)q* olduğu oyunundan əl *çə(y)ksin*?

... Sən bayaq bic-bic gülümsəyəndə heyvanın yemini *götürü(p)b gedi(p)b*.

... Kömür düzəldəcəm, dedi – amma qablaşdırdıqdan sonra *çıxı(p)b gedəcəm.*”

(“Qoca palıdın nağılı” tammetrajlı bədii filmi, 1984. Ssenari müəllifi İsi Məlikzadə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

Nümunələrdən görünür ki, cümlənin ortasında kinoaktyorların nitqində “b” samitinin həm “b”, həm də “p” variantı paralel şəkildə olmasa da, hər halda işlədilir. Şərqi qrupu dialekt və şivələrinin nümayəndələrinin, xüsusilə gənc və orta nəsildən olan aktyorların nitqində sözün sonunda “b” səsi karlaşaraq “p”-ya yaxın məxrəcdə tələffüz olunuz olunur. Əksər dialekt və şivələrdə isə “b” səsinin kar variantı işlənir. Əlbəttə, bu cür tələffüz forması dilin inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan dili ədəbi tələffüzdə qoşa “b” səmindən birincisi zəif, ikincisi isə daha patıltılı səslənir. Ədəbi tələffüzdə cümlədəki axırıncı sözün sonunda isə “b” bir qədər karlaşaraq daha çox “pb” səsinin məxrəcində deyilir.

“Kişi qucağındakı quzunu bir az yuxarı qaldırdı:

- Bu da *mən(n)ən* məktəbə peşkəş. Amma məktəbdən *inciyi(p)b* gedirəm.

... Direktor *deyi(p)b* ki, vaxt olanda sinifləri yoxlayacağam.

... Bizim məktəbdən savadsız uşaq *çıxmayı(p)b*.

... Uşaq etdiyi hərəkətinə *gülməyi(p)b*, lakin peşman da *olmuydu(p)b*. Gördüyü işi *etmiyi(p)b* kimi məktəbi tərk etdi.

... *Üzün(n)ən öpü(p)b*, bağına *bası(p)b*, *yolun(n)ən* uzaqlaşdı.”

“Pəncərə” tammetrajlı bədii filmi, 1988. Ssenari müəllifi İsi Məlikzadə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

Bu misallarda bəzən arxasına “ı” və “u” saitlərindən sonra “b” az patıltılı, öz məxrəcinə yaxın bir variasiyada ön sıra saitlərindən sonra isə kar “p” kimi səslənir. Cümlənin sonunda fasilə edildiyindən onun tərkibindəki variasiyasından fərqli deyildir. Çünki axırda işlənəndə özündən sonra gələn sözlərin ilk səsi ona təsir edə bilmir.

Məlumdur ki, dil mürəkkəb formadan sadəyə doğru inkişaf edir və tələffüzə ağırlıq gətirən səslər nisbətən asan deyilən səslərlə əvəz olunur. Bu xüsusiyyətə (b – p) xalq danışıqı tələffüzü üslubunda çox təsadüf edilir.

Sintaktik əlaqəyə girmiş sözlərin deyilişi ayrı-ayrı sözlərə nisbətən çətindir. Belə ki, ayrılıqda sözlərin tərkibindəki ağır tələffüzlü fonemləri səsləndirməyə nəfəs çatır. Amma cümlədəki sözlərin tərkibindəki səslər bəzən öz tələffüz məxrəclərini dəyişərək ahəng qanununa uyğunlaşır.

Fonemlər cümlədə yaxın v asan məxrəcliləri ilə əvəz olunanda həm intonasiya davamlı, bütöv, həm də nitq sürətli, axıcı və musiqili olur.

E.F.Sarıçeva yazır: “Teatr, kino, radio işçiləri nümunəvi nitqin təbliğçisi olmalıdırlar. Ona görə də gələcək aktyor və rejissorların öz fikirlərini məntiqli, dəqiq, aydın ifadə etmələri, cümlələrini savadlı qurmaları, həm də belə çıxır ki, müəyyən tələffüz normalarını bilib bunlardan düzgün istifadə etmələri onların nitq mədəniyyətinin elementləridir.” [4, 59]

Müəllif burada haqlı olaraq gənc aktyor və rejissorlara tələffüz normalarını bilməyi tövsiyə edir. Axı dilin ən kiçik elementi olan səsləri öz məxrəcində deməsək, həm nitq öz emosionallıq və ekspressivliyini itirər, həm də onun xarici formasını eybəcərləşdirər. Eyni məzmunlu mətni başqalarına nisbətən aktyor, diktör və natiqlər daha təsirli, mənalı və axıcı tələffüz edirlər. Aktyor və diktörün səsləri və sözləri orfoepiya normalarına uyğun təbii tələffüz etmələri onların sənət vəzifələridir.

Kinoaktyorların nitqində sözlərin təsiri də artır. Bundan ötrü aktyor mətn üzərində ciddi işləməli, cümlələri məna qruplarına bölməli, vurğuları yerli-yerində deməli, yerinə görə tonun yüksəkliyini, alçaqlığını bilməli və bütün bunlarla yanaşı sözlərdəki səslərin ardıcılığına görə necə səslənməsini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir.

Məlumdur ki, əksər hallarda “o” və “ö” sait səslərindən sonra “v” səsi düşür, nəticədə “o” və “ö” (oy), (öy) şəklində səslənir. Zənnimizcə, o və ö səslərinin diftonqları tələffüzü həmin səslərin məxrəclərindən asılıdır. Belə ki, “o”, “ö” səsi “u” və “ü”-yə nisbətən açıq səslərdir (amma bunların hamısı dodaqlanandır). “O” və “ö” səsinin məxrəcindən ön sıra samitlərin məxrəcinə keçdikdə alt çənə yavaş-yavaş qapanaraq sait səslə samitin yaranma məxrəci arasında “u” və “ü” səsinin vətiasiyası – zəif “u” və “ü” səsləri əmələ gəlir. Bu hadisə sözün sonunda daha küylü olur. Məsələn: “plou”, “qanou”, “bülöü” və s.

Göstərilən sözlərdən “v” səsinin düşməsi nitqi daha da axıcı edir. Həmin sözlərə şəkilçi qoşulduqda isə “v” səsi düşmür: plovu, qanovu, bülövü şəklində tələffüz olunur. (Misallardan göründüyü kimi bəzən kinoaktyorların tələffüzündə “v” səsi düşmədən, orfoqrafiyada olduğu şəkildə deyilir ki, bu da nitqi ağırlaşdırır).

Kino dilində sözün ortasında “v” səsinin “f” ilə əvəzlənməsinin də şahidi oluruq:

“Kitablarımı Çimnaz müəlliməyə *təh(f)il* verdim.

... Xeyr, Kərimin kitablarının vərəqlərinin cırıldığına görə *təh(f)vil* almadım. Sonra *alı(p)b* sizə məlumat verərəm.

... Kərimin dişinə bağlanan sap qırıldı, diş hələ də ağzında idi. Amma bir onu gördüm ki, uşaq *a(f)vtomatdan* açılan güllə kimi yoxa çıxdı. Vallah, *bi(y)abırçılıqdır*.

... Der məktəbin *no(f)vçasından* tökülən yağış suyu böyük göl yaratmışdı.”

(“Süd dişinin ağrısı” tammetrajlı bədii filmi, 1987. Ssenari müəllifi Ramiz Rövşən. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

Ayrı-ayrı kinofilmlərdən görmək olur ki, hava axını başqa səslərin məxrəcindən önsürada əmələ gələn (v, f) səslərinin məxrəcinə keçərkən ön sıra, kipləşən (v) səsi nisbətən açıq f ilə əvəz olunur. Çünki arada yaranan hava axını çox olduğu üçün alt dodaqla diş kipləşə bilmir və nəticədə “v” yox, nisbətən sərbəst “f” səsi əmələ gəlir. Beləliklə, müxtəlif məxrəcli səslərin əhatəsində çətin tələffüz olunan, nitqdə gərginlik yaradan səslər kino dilində asan variantları ilə əvəz olunur.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində də samit səslər iki sait arasında cingiltilər. Sonu “q” ilə bitən sözlərdən sonra saitle başlanan şəkilçilər gəldikdə “q” samiti “ğ”-ya keçir və görünür, cümlədə sözlər sıralanarkən də dilin daxili qanunu özünü qoruyub saxlayır. Məhz bu baxımdan tələffüzdə sözləri ayrı-ayrı yox, cümlədə götürmək daha doğru olardı. Çünki leksik tələffüzlə, sintaktik, mətni tələffüz bir-birindən fərqlənir. Belə ki, cümlə nitqin nisbətən böyük vahididir, bu və ya digər fonetik hadisələr sintaktik əlaqə, fasilə, intonasiya, vurğularla əlaqədar da baş verə bilər. Ona görə də sözlərin cümlədə tələffüz formasını müəyyən etmək lazım gəlir.

Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər aparılan tədqiqatlar isə, əsasən, leksik tələffüzə əsaslanmış və sözlərin sonunda gələn samit səslərin əvəzlənməsi hadisəsi ilə əlaqədar mübahisəli fikirlər kifayət qədər öz həllini tapa bilməmişdir. Çünki ayrıca götürülmüş söz cümlədə digər sözlərlə əlaqəyə girib müəyyən bir fikir ifadə edilərkən şəkilçilər həmin sözə təsir edib dəyişdirilə bilər.

“Birinci *yarpa(q)ğ* quruyanda görmüşəm. O boyda *buda(q)ğ*ı kor da görür. Baxın, Namaz baş *barma(q)ğ*ını çiyini üzərindən Dədə palıda tuşladı. Sonra *yumru(q)ğ*unu palıdın gövdəsinə vurdu.

... Öküzün biri öküz! Kötük! Ağac! Meşədə canın *çixaca(q)ğ*. Qurd-quşa qismət *olaca(q)ğ*san burda! Bu hayıfı heç kim səndə *qoymayaca(q)ğ*. Baxarsan!”

(“Qoca palıdın nağılı” tammetrajlı bədii filmi, 1984. Ssenari müəllifi İsi Məlikzadə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “q” səsi “ğ” səsi ilə əvəz olunaraq nitq axınında tələffüzü asanlaşdırır.

Faktlara əsaslanıb bu qənaətə gəlmək olar ki, cümlənin və çoxhecalı sözlərin sonunda “q” səsi kar “x” səmindən fərqli, bir qədər cingiltilərək “x^ğ” şəklində tələffüz edilir.

Azərbaycan dilində bu səsin tələffüzü haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. Belə ki, akad. M.Ş.Şirəliyev xəbərlilik şəkilçilərinin tələffüzündən danışarkən: “Q səsi “ğ” kimi tələffüz olunur”[1, 19]. Əlbəttə, M.Ş.Şirəliyevin fikri ilə razılaşıırıq. Amma sözün sonunda gələn q səsi yuxarıdakı misallarda olduğu kimi yalnız saitle başlayan sözlərdən əvvəl “ğ” kimi tələffüz olunur.

Ə.M.Dəmirçizadə yazır: “... ədəbi tələffüz normasına əsasən bir sıra sözlərin və şəkilçilərin sonundakı “q” öz məxrəcində deyil, karlaşmış halda, daha doğrusu “x” məxrəcində tələffüz olunur: papaq – papax, otaq – otax, aldıq – aldix, olacaq – olacax və s.” [5, 83]

Ə.Əfəndizadə göstərir: “Çoxhecalı sözlərin axırında gələn “q” samiti, həmin sözlər ayrılıqda tələffüz edildikdə və bunlardan sonra samitlə başlayan şəkilçi və ya söz gəldikdə “x” kimi azacıq cingiltilərək tələffüz edilir.” [6, 52]

“Demək olar ki, bu cingiltilərək sonor və cingiltili səslərlə başlayan sözlərin qarşısında artaraq “ğ” səsinə yaxın bir məxrəcdə tələffüz olunur”.

A.Ələkbərov da: “Q” səsi çoxhecalı sözlərin sonunda həm “ğ”, həm də “x” kimi tələffüz edilir.” [7, 89]

Ayrı-ayrı filmlərdən seçilmiş mətn parçaları göstərir ki, sözlərə samitlə başlayan şəkilçilər artırıqda da onlardan əvvəl gələn “q” səsi “x” kimi tələffüz olunur.

“Kərim kirmişcə dayanmışdı, heç *cin(q)xırını* da çıxarmırdı... Elə o dəqiqə də qapı açıldı, atası içəri girdi. Çiyində tüfəng vardı, əlində də ovladığı bir cüt *qır(q)xovul*.”

... Kaş məni *baş(q)xası* doğaydı, - dedi. Onda anamız da sağ qalardı... Kərimin *qış(q)xırığı* atasına pis təsir etdi. Traktoru sürən Kərimin atası idi. Oğlundan xəbərsiz ata *dam(q)xıratdı* boşalmış təkərin altına qoydu.”

(“Süd dişinin ağrısı” tammetrajlı bədii filmi, 1987. Ssenari müəllifi Ramiz Rövşən. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

Nümunələrdən də görünür ki, sözün sonundakı “q” səmindən sonra samit səslərlə başlayan şəkilçi gəldikdə “q” samiti “x” kimi tələffüz olunur. Müşahidələr göstərir ki, ölkəmizin Şərqi rayonlarından olan kinoaktyorlar “q” səsinə sonor və cingiltili səslərdən sonra bir qədər

cingiltili söyləyirlər. Qərb, şimal və cənub qrup dialekti nümayəndələri bütün samitlərin qarşısında onu kar “x” variantında deyirlər ki, nəticə də “q” səsinin işlənmə yerinə görə də belə variant və variasiyalar yaranır.

A.Axundov “q” səsinin “k” variantı haqqında yazır: “Q foneminin k variantına çoxhecalı sözlərin sonunda və kar samitdən əvvəl təsadüf edilir: üfük, ittifaq, məntik və s. Bu variasiya qoşa yazılan birinci q foneminin də əsas təzahür formasıdır: münə(k)qid, di(k)qət, to(k)qa və s.” [8, 302]

Ə.Dəmirçizadə “q” səsinin yalnız karlaşmasından bəhs edərək yazır: “Söz ortasında qoşa “q”-dan birincisi tok)qa, çak)qal, ba(k)qal və s. sözlərdə kar tələffüz olunur.” [5, 24]

Müşahidələr göstərir ki, “q” səsinin “k” variasiyası dilimizdə mövcuddur. Belə ki, sözləri ayrı-ayrı dedikdə qoşa “q” tələffüzüdə bir-birindən az fərqlənsə, cümlənin tərkibində nitq axını zamanı “k” variasiyası “q” fonemindən nisbətən çox fərqlənir. Çünki qoşa samit səslərin şifahi nitqdə fərqli çalarlarda “k” kimi səslənməsi geniş yayılmışdır.

Bəzən kinoaktyorların nitqində “q” səsinin yazıldığı kimi deyilməsinə də rast gəlirik. Tələffüz normalarının pozulmasına aid bu cür hallar da şübhəsiz ki, tamaşaçıların zövqünü oxşaya bilməz.

“*Anca(q) o uşa(q) qəflətən dönüb yanındakılara göz vurdu və birdən-birə çıxırmağa başladı.*

... Sərçələr *torpa(q)* üzərində eşəlnə-eşələnə yem axtarırdı... Kərim *aya(q)* üstə qurumuşdu.

... Sərçələr *buda(q)* üzərində, sanki quruyub qalmışdılar.

... *Baya(q)* uşaqlara göz vuran oğlan cumub Kərimi qamarladı. Bəs öz dədən o qədər heyvan ovluyur, quş vurur, *yazı(q)* döyül?... Çimnaz müəllimə ay *uşa(q)* deyib Kərimə müraciət etdi... Çimnaz müəllimə Kərimgilə *qona(q)* kimi getməmişdi.”

(“Süd dişinin ağrısı” tammetrajlı bədii filmi, 1987. Ssenari müəllifi Ramiz Rövşən. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

Yuxarıdakı cümlələrdə “q” səsinin assimilyasiyaya uğraması da nitq axınında ahəngdarlığı pozur, danışığın sürətini azaldır. Səsləri yazıldığı kimi tələffüz etmək danışığı sünüləşdirir və obrazın nitqinin təbiiliyinə mənfi təsir edir.

Akad M.Ş.Şirəliyev “d” səsinin “t” səsi ilə əvəzlənməsindən danışarkən yazır: “D səsinin t səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, demək olar ki, bütün dialekt və şivələrimizdə az və ya çox dərəcədə yayılmışdır. Bu hadisəyə daha çox qərb, şimal və cənub qrupu dialekt və şivələrində, az

halda isə şərq qrupu dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür.” [1, 94]

Müşahidələr də göstərir ki, kar tələffüz olunan cingiltili səslər nəinki yanaşı işlənən eyni məxrəcli səslərin, həm də cümlədə digər sözlərdəki səslərin təsiri ilə də assimilyasiyaya uğraya bilər.

“Pəncərə” bədii filmində məktəb direktoru ilə Qurban kişinin nitqini müşahidə və təhlil edərkən məlum olur ki, kinorejissor və kinoaktyorlar direktoru bir ziyalı, yüksək mədəniyyətli adam kimi çox aydın, səlis və ədəbi tələffüz normalarına uyğun danışdırmağa çalışmışlar.

Lakin Kərəm kişi obrazı isə doğru olaraq, əsasən xalq danışq dilində danışır. Kinoaktyorlar bu yolla obrazların özlərinə xas mimika, hərəkət və geyimləri ilə yanaşı, nitqlərini də fərqləndirməyə, fərdiləşdirməyə çalışırlar.

Bəzi sözlərdə “n”, “t”, “z”, “r” səslərindən sonra “l” samitinin assimilyasiyaya uğraması qanunu nəzərə alınmır.

Məlumdur ki, fonetik hadisələr (assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, proteza, eliziya) danışığın daha canlı səslənməsinə imkan verir. Lakin kinoaktyorlarımız bəzən buna əhəmiyyət vermirlər. Filmlərdə kinoaktyorlar aşağıdakı sözləri: insanları (insannarı), yerlər (yerrər), qətdarlığa (qəddarlığa), anlamıya-anlamıya (annamıya-annamıya), mərdlik (mərtliy), sözlərimdə (sözdərimdə), mənliyinizə (mənniyinizə), varlığına (varriğına), adları (addarı), qızlar (qızdar), məzarlığa (məzarriğa), şayirlər (şayirrər), dişləri (dişdəri), sevilmiyənlər (sevilmiyənnər), qanadlı (qanatdı), həqiqətləri (həqiqətdəri), bunlar (bunnar), olsunlar (olsunnar), hündürlüyü (hündürrüyü), bağışlayıblar (bağışdıyıblar) şəklində orfoqrafik tələffüzdə dəyişlər. (Adları çəkilən sözlər “Pəncərə”, “Qoca palıdın nağılı”, “Süd dişinin ağrısı” bədii filmlərindən seçilmişdir.)

Bəzi kinoaktyorların nitqində müşahidə olunan dialekt və şivə xüsusiyyətləri onların nitq mədəniyyətinə mənfi təsir edir, belə kinoaktyor hər yeni filmə çəkilərkən hansı rola girirsə-girsin, onu asanlıqla tanıyırlar. Eyni hərəkət, eyni ifadələr, eyni sözlər aktyorun simasının dəyişmədiyini açıq göstərir. Bu halı aşağıdakı fonetik hadisələrdə daha aydın görmək olur:

a) Səs əvəzlənməsində:

“Şosse yolla irəliləyən “QAZ – 69” yana (bırıldı) buruldu, gəlib çayın ortasında Namazın yanında dayandı. Görün avtomobili necə idarə edir, bir dəfə(ölecey) öləcək... (Hani) hanı Bağır kişi, gözümüzün sapı saraldı axı!

... (*Beynən*) bəylə belə danışmazlar... Bağır mehrini salıb ona. Əcdadı, övladı kimi sevir onu. Ancaq (*qəddarlığı*) qəddarlığı da əlindən qoymur... İdrisov gözlərini axar suya zillədi və öz-özün deyindi: “Ay Bağır, o (*axi*) axı səndən böyükdü”... Namaz “QAZ – 69”-dan (*çıxdı*) çıxdı və Bağırın arxasından qışqırdı... Kəsdir o palıdı, (*tüppürüm*) tüppürüm ona... Rayonun girəcəyinə yetişəndə Bağır (*viyəni*) viyəni dağıtdı... At taladan keçdi. Ucsuz-bucasız düzənlikdən çapdı. Gah (*dəriyə*) dəriyə endi, gah (*təpiyə*) təpiyə qalxdı.”

“Qoca palıdın nağılı” tammetrajlı bədii filmi, 1984. Ssenari müəllifi İsi Məlikzadə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

Məlumdur ki, kino dilində dialekt tələffüzündən istifadə edilə bilər, amma ehtiyac olmadan surətləri həmişə eyni dialektə danışdırmaq əsəri söz yığınınə çevirər. Belə ki, kinoaktyorların danışq mədəniyyəti və müasir sovet adamlarının inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

c) Səs artımında: Kinoaktyorların tələffüzündə heç bir ehtiyac olmadan bir sıra sözlərə səs artırılır.

“*Asand* (asan) işləri qoyub yapışmışdın çətin işlərin qulpundan. Özü də *kimiynən* (kimnən) işləyirdin, məlum deyildi. Atanın *əleyhinə* (əlehinə) çıxıb çamadan daşıyırdın. Qəpik-quruş sənə nəyinə lazımdır? Ac qalırsan, yoxsa pal-paltarın yoxdu? Fikirləşirsən ki, *oyunuyucuyam* (oynuyacam) atamın əsəblərilə... *Eytiraf* (etiraf) et ki, Qumral çanta istəyir. Şamamanın çantasından. Amma neçiyədür (neçiyədir) deyə bilmərəm... *Həlvətdə* (əlbəttə), bir az pul yığmışam... On manat çatmır. Sabah gedib *bacıya* (bacına) çanta alırsan... İşləyib maaş alanda *qeytərsən* (qaytararsan)... Qurban direktorun gözlərinə baxa-baxa: “*Xeyir* (xeyr), çamadan zad alan deyiləm. Bir *yildir* (ildir) gəlmiş.”

“Pəncərə” tammetrajlı bədii filmi, 1988. Ssenari müəllifi İsi Məlikzadə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası)

Yaxşı olardı ki, kinoaktyorlar yuxarıdakı sözləri də mötərizədə olduğu kimi tələffüz etsinlər.

Yekun kimi bildirmək olar ki, kino dilində saitlərdə olduğu kimi samitlərin tələffüzündə bu gün də kifayət qədər nöqsanlara rast gəlmək olur. Biz misal kimi göstərdiyimiz cümlələri 80-ci illərin istehsalı olan filmlərdən təqdim etdik. Lakin bu gün çəkiln filmlərin isə, demək olar ki, hər birində belə qüsurlara tez-tez rast gəlirik. Ümidvarıq ki, kino işçilərimiz gələcəksə sözü gedən səhvlərə yol verməyəcək, yetişməkdə olan gənc nəsillərə qrammatik tələblərə kifayət qədər cavab verən, orfoepik normalara hörmət edən, ədəbi dil normalarına, tələffüz

qaydalarına riayət olunan, danışıda dil, üslub problemlərini gözləyən mənalı, məzmunlu və keyfiyyətli filmlər ərsəyə gətirəcəklər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970, səh. 5, 19.
2. Kazım Ziya. Səhnə dili. Bakı, 1947, səh. 8.
3. Axundov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2012, səh. 221.
4. Sariçeva E.F. Seçilmiş əsərləri. Moskva, 1985, səh. 59.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1965, səh. 83, 24.
6. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dilinin orfoepiyası (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1954, səh. 52.
7. Ələkbərov A. Azərbaycan ədəbi tələffüzü. Bakı, 1980, səh. 89.
8. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, səh. 302.

Filmlər

1. “Qoca palıdın nağılı” tammetrajlı bədii filmi, 1984.
2. “Süd dişinin ağrısı” tammetrajlı bədii filmi, 1987.
3. “Pəncərə” tammetrajlı bədii filmi, 1988.

Физули Мустафаев

Произношение согласных на языке кино Резюме

Представленная статья посвящена произношению согласных на языке кино и проблемам, возникающим во время их употребления.

Говоря о литературном произношении, а также разговоре актеров азербайджанского кино, в статье особое место занимает вопрос соблюдения фонетических событий, особенно ударения, интонации, паузы и тона, правил разделения предложений на правильные смысловые группы на языке отдельных фильмов, фонетические изменения в звуках во время произношения в зависимости от места употребления: исследования, проведенные до сих пор в азербайджанской лингвистике при отдельном произношении звуков в предложении и при добавлении к

словам суффиксов, основывались, в основном, на лексическое произношение, и спорные вопросы в связи с заменой согласных звуков в конце слов не смогли найти своего разрешения. Потому что отдельно взятое слово соотносится в предложении с другими словами и при выражении определенной мысли суффиксы влияют на это слово и могут изменить его. В статье представлено достаточно примеров из отдельных фильмов согласно произношению согласных, упомянуты различные источники и литература.

Fizuli Mustafayev

**Pronunciation of consonants in the language of
cinema**

Summary

The article is devoted to the pronunciation of consonants in the language of cinema and problems arising during their use.

Speaking about literary pronunciation, as well as the conversation of Azerbaijani film actors, the article focuses on the observation of phonetic events, especially stress, intonation, pause and tone, the rules for dividing sentences into the right semantic groups in the language of individual films, phonetic changes in sounds during pronunciation depending on the place of use: the studies conducted so far in Azerbaijani linguistics with a separate pronunciation of sounds in the sentence and adding suffixes to the words based mainly on lexical pronunciation, and the controversial issues in connection with the replacement of consonant sounds at the end of words could not find their solution. Because a single word is correlated in a sentence with other words and when expressing a certain thought, suffixes affect this word and can change it. The article presents enough examples from certain films according to the pronunciation of consonants, various sources and literature are mentioned.